

‘Begin met moed onder Gods zegen’

Strategieën van verzuiling bij de paters-Norbertijnen 1890-1940

Erik Sengers*

Summary

The pillarization of Dutch society is a much-studied phenomenon. Generally, four theories explain the rise of this societal constellation: emancipation of religious minorities, protection of religious minorities, modernization and mobilization, and pacification of minorities' interests. This paper evaluates these four theories with the case of the social activists of Berne Abbey. This abbey is part of the Norbertine order and between 1890 and 1940, it hosted four priests who were deeply engaged in the social question, particularly concerning farmers, small entrepreneurs and employers. They founded and organized catholic professional organizations and cooperations for members, and ultimately contributed to catholic corporative society in the Netherlands. The conclusion is that before 1906-1916 – when bishops ordered exclusively catholic organizations – emancipation thesis is valid, but after that period the protection thesis. Also: for members modernization thesis can explain the case, but for leaders in the movement, social pacification was an important motivation. The pillar was not a monolith, and originated in reaction to external and internal tensions.

Gestold verzuilingsproces

Wie de archieven van de Rooms Katholieke kerk in Nederland bezoekt, staat verbaasd over de enorme hoeveelheid aan maatschappelijke organisaties die verbonden waren met dit kerkelijk instituut. Vanaf het tweede decennium van de twintigste eeuw tot in de jaren vijftig deden onnoemelijke aantallen verenigingen, stichtingen, broederschappen en coöperaties van katholieken aan de bisschoppen een aanvraag om erkend te worden door het hoogwaardig episcopaat. Ook moesten de bisschoppen ruzies en onduidelijkheden tussen de organisaties beslechten en de katholieke identiteit ervan bewaken.

* Erik Sengers is postdoc aan de Tilburg School of Catholic Theology (Een monografie, getiteld *Paters van de sociale actie: De Abdij van Berne en de sociale kwestie 1895-1940* verschijnt in het najaar van 2019 bij Uitgeverij Berne Media).

Wie de uitpuilende archiefdozen van de vergaderingen van de bisschoppenconferentie bekijkt, ziet de verzuiling ontstaan: een dicht netwerk van maatschappelijke, confessioneel bepaalde organisaties dat geleidelijk aan het hele sociale leven van katholieken ging bepalen. En wie die archieven doorneemt, ziet meteen nog wat anders, namelijk dat dit nooit goed kon gaan op lange termijn. Het moet onmogelijk geweest zijn voor de bisschoppen om dit netwerk te coördineren en bij elkaar te houden, zeker niet met al die centrifugale krachten die al die organisaties – belust op zelfstandigheid – opriepen. De ontzuiling was als het ware al voorgeprogrammeerd.

Over de verzuiling zijn al veel deelstudies verschenen die deze uitbouw beschrijven. Sommige hebben een lokale of regionale focus, waarin getoond wordt hoe de wisselwerking tussen geestelijkheid, politieke en sociale elites, en de betrokken doelgroepen plaatsvond (bijvoorbeeld arbeiders: Perry 1983). Andere studies richten zich op de totstandkoming en het functioneren van landelijke organisaties voor bepaalde doelgroepen (arbeiders – Van Meeuwen 1998, werkgevers – Linssen 1978, boeren – Smits 1996). Ook zijn er studies die zich bezig houden met de dwarsverbanden tussen kerk, wetenschap en maatschappelijke organisaties (Simons & Winkeler 1987). Tenslotte zijn er studies verschenen, die hieronder besproken worden, die de meer theoretische aspecten en de gevolgen voor samenleving en politiek behandelen. Deze studies bieden krachtige kaders, waarbinnen de geschiedschrijving van de kerkelijke en religieuze organisaties plaatsvindt. Maar het probleem is dat de werkelijkheid vaak niet zo eenduidig in dergelijke theoretische schema's te beschrijven is. In dit artikel worden daarom aan de hand van een casus, de sociale voormannen van de abdij van Berne in de periode 1890-1940, de vier belangrijkste verzuilingsthesises afgewogen. De vraag is welke van de vier verzuilingsthesises het optreden van de sociale voormannen van de abdij van Berne in de periode 1890-1940 het beste kan verklaren.

De sociale voormannen van de abdij van Berne, in het Brabantse Heeswijk, vormen een interessante casus. De gemeenschap behoort tot de orde van de Norbertijnen, een gemeenschap die is gesticht door Norbertus van Xanten (1075-1134). Strikt genomen zijn het daarmee *koorheren* en is de benaming 'pater' een volkse aanduiding, die echter in dit artikel ook wordt gehanteerd. Na de Reformatie raakte de gemeenschap, die eerst in het Brabantse Berne aan de Maas was gevestigd, verstrooid en pas in 1857 kon de gemeenschap zich permanent vestigen op een van hun bezittingen in het Brabantse Heeswijk, oostelijk van Den Bosch. Daar is de huidige abdij, de enige van de Norbertijnen in Nederland, in de daaropvolgende decennia uitgebouwd (Van Stratum 2007, 9-36). De werkvelden van de Norbertijnen zijn traditioneel liturgie,

parochiezielzorg, educatie en vorming, en prediking. Maar in de eerste helft van de twintigste eeuw waren er vier mannen die niet alleen in Brabant maar ook nationaal en internationaal leidend waren in de katholieke-sociale beweging en zich actief met de uitbreiding van dat netwerk bezighielden. Dat zij dat deden was overigens, gezien de traditionele werkvelden, voor de abten en medebroeders niet vanzelfsprekend.

Gerlacus van den Elsen was een dominante stem in de katholieke boerenbeweging. Joseph Nouwens en Julius van Beurden gelden als de inspirator respectievelijk organisator van de katholieke middenstandsbeweging. En Pius van Aken (dit artikel hanteert de kloosternamen die ze kregen bij hun intrede) werd de voorman van de katholieke werkgevers in Nederland. De laatste leverde tevens een belangrijke bijdrage aan het verzuilde katholieke Nederland, want hij werd voorzitter van het overlegorgaan van werkgevers, werknemers, arbeiders en middenstanders dat gold als de realisatie van het katholieke ordeningsdenken in eigen kring. De vier traden apart op, in verschillende sociale domeinen, maar beïnvloedden elkaar ook door eenzelfde opleiding en vorming, door onderlinge afstemming en organisatorische dwarsverbanden. Daardoor is er ondanks alle verscheidenheid een hoge mate van uniformiteit in hun visie en maatschappelijk handelen. De casus is verder interessant omdat de reguliere geestelijkheid over het algemeen iets onafhankelijker is van het kerkelijk (bisschoppelijk) beleid dan de diocesane geestelijkheid, waarmee zich de subvraag stelt of deze paters ook een meer onafhankelijke koers voeren in de verzuilingspolitiek.

Het artikel is als volgt opgebouwd. In de eerste paragraaf worden de vier verzuilingstheorieën gepresenteerd. De sociale kwestie, als reactie waarop zich de zuilstructuren ontwikkelden en die ook voor de sociale voormannen van belang was, krijgt minder aandacht omdat de problematiek zo omvattend en divers is dat het hier te veel ruimte zou vragen. Wel wordt, gezien de theoretische focus van dit artikel, gekeken naar de recente discussie over het begrip 'verzuiling' door Peter van Dam. In de tweede paragraaf komt het empirisch materiaal aan de orde. Allereerst wordt aan de hand van de kerkelijk-politieke richting van de sociale organisaties een aantal thema's bepaald die gebruikt worden om de insteek van de Bernse paters in de opbouw van de zuil te beschrijven. Deze thema's zijn: de motieven die er waren voor het oprichten van de sociale organisaties, de keuze voor de vorm van de associatie, de keuze voor de mate van katholiciteit van de organisaties, en de rol die de voormannen innamen in de organisaties. Vervolgens worden de activiteiten van de paters per persoon voorgesteld. Daarvoor wordt gebruik gemaakt van secundaire literatuur, maar soms – bijvoorbeeld in afwezigheid daarvan –

van primaire literatuur en archiefmateriaal. Na een korte biografische schets wordt telkens gekeken welke accenten ze gezet hebben in relatie tot de onderscheiden thema's. In de laatste paragraaf worden conclusies getrokken.

Sociale kwestie en verzuiling

Het optreden van de sociale voormannen van Berne is niet los te zien van het ontstaan van de sociale kwestie in Nederland en de typisch Nederlandse antwoorden die daarop gegeven werden. De sociale kwestie is, algemeen gezegd, het geheel van maatschappelijke problemen die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden toen door de modernisering van de economie (met name industrialisatie) sociale verhoudingen gingen verschuiven en daardoor bepaalde groepen in een kwetsbare positie terecht kwamen: arbeiders die in een afhankelijke loonverhouding tot werkgevers stonden, de slechte woonsituatie in de uitdijende steden, de arbeidsomstandigheden in de fabrieken, de armoede die ontstond bij ongevallen en ouderdom, de inzet van kinderen en vrouwen in het arbeidsproces. Omdat de sociale kwestie zoveel facetten had, werden er in de loop der tijd problemen aan toegevoegd die paradoxaal genoeg deel konden worden van de oplossing: de schoolkwestie hield de jeugd uit de fabrieken en zorgde voor hoger opgeleid personeel, de zedelijkheidskwestie bracht duidelijkheid over normen en waarden in het sociale verkeer, de kiesrecht kwestie zorgde ervoor dat minderheden een stem kregen in het politieke besluitvormingsproces, en de vrouwenkwestie gaf antwoorden op de nieuwe rol van vrouwen en gezinnen in de industriële samenleving. Typisch voor Nederland is dat deze antwoorden voornamelijk ontwikkeld werden door levensbeschouwelijke groeperingen die daarin steeds nauwer gingen samenwerken met de staat (Sengers & Noordegraaf 2013). De verzuiling was het resultaat. Van Zanden en Van Riel (2000, 317-319), die de relatie tussen sociale kwestie en verzuiling overtuigend beschrijven, geven vier verklaringen voor de opkomst van deze vorm van sociale organisatie en mobilisatie zoals die Nederland tussen 1870 en 1960 kenmerkte: de protectiethese, de emancipatiethese, de moderniseringstheorie en de pacificatiethese.

Verzuiling: verklaringen

De protectiethese wordt wat de katholieken betreft over het algemeen verbonden met het werk van Righart (1986). De protectiethese stelt dat de verzuiling is opgekomen om minderheden te beschermen tegen de, als kwalijk beoordeelde, gevolgen van de modernisering van de samenleving. De moderne

samenleving hield immers in dat een neutrale publieke ruimte ontstond waardoor subculturen meer met elkaar in contact kwamen; het werd zo gemakkelijker om in contact te komen met ideeën van andersdenkenden (door kranten en later radio), en vertier zoals film en sport waardoor traditionele waarden en normen aangetast werden. Door hogere opleiding werden traditionele autoriteiten bevestigd en veranderden de verhoudingen tussen mannen en vrouwen en ouders en kinderen. Verzuiling wordt in de ogen van Righart ingezet om de leden van een groep te beschermen tegen dit soort invloeden uit de buitenwereld die de identiteit van de groep bedreigen. Dat werd voor de katholieken versterkt door de antimodernistische opstelling van de kerkleiding: de moderne samenleving werd gezien als een bedreiging van de perfecte samenleving die de kerk beweerde te zijn en dat beeld werd ingezet als bastion tegen de veranderingen die die moderne samenleving met zich meebracht. Door exclusieve organisaties te vormen en de katholieken daarin onder te brengen werd de kerk onafhankelijk van die moderne samenleving en kon ze erin overleven.

De emancipatiethese is een oude en geliefde verklaring voor de opkomst van de katholieke zuilorganisaties. Al in 1948 schreef Versluis vanuit dit perspectief maar het bekendst is de visie van Thurlings (1971). De verzuiling wordt in deze visie gezien als een gevolg van de pogingen van een minderheid om – met behoud van eigen identiteit – te worden erkend als een volwaardige partner in de bredere samenleving. Eigen organisaties (scholen, kranten, sociale organisaties, zorginstellingen) spelen hierin een cruciale rol, omdat daarin kan worden getoond dat men wel degelijk in staat is om functies in de samenleving over te nemen. Verder bieden deze organisaties de mogelijkheid om in de vertrouwde omgeving van de subcultuur aan de leden daarvan de vaardigheden en verwachtingen van de moderne samenleving aan te leren. Voor de katholieken is dit een herkenbaar schema, dat zowel Thurlings als Versluis ook presenteren: na de Reformatie waren de katholieken een onderdrukte minderheid, in de tijd tot het herstel van de hiërarchie in 1853 was er sprake van een juridische gelijkstelling, na 1860 kwam de sociale, politieke en culturele emancipatie tot volwaardige Nederlandse burgers en leden van de samenleving. Thurlings (en ook Laeyendecker 1980) besteedt eveneens aandacht aan de ontzuiling als gevolg van het wegvallen van de ideologische basis door het voltooiën van de emancipatie.

De derde these van verzuiling, modernisering, wordt met name vertegenwoordigd door Hellemans (1990). Deze these wijst op het verband van verzuiling met economische modernisering en uniformering in de samenleving. Hellemans wijst erop dat katholieken juist door zich actief te bemoeien met

de sociale kwestie eigen antwoorden gingen formuleren op de maatschappelijke problemen – in concurrentie en confrontatie met protestantse, socialistische en liberale antwoorden – en zo tot een dekkend en samenhangend netwerk van maatschappelijke organisaties kwamen. Deze organisaties konden als mobiliserende kracht voor het katholieke volksdeel worden ingezet om politieke, sociale, en culturele belangen te behartigen, wat bij succes de mobiliserende kracht ervan verder verhoogde. Hellemans wijst erop dat dit geenszins een conservatieve of verdedigende strategie was: juist in dat mobiliseren werden uitermate moderne technieken ingezet die leidden tot een modernisering van het katholicisme, ook in de kerkelijke kern ervan. Het katholicisme verschijnt zo als een sociale beweging die antwoorden formuleert op de vragen van zijn tijd en zo de eigen achterban mobiliseert tot deelname aan en participatie in de moderne verhoudingen in de samenleving.

De pacificatiethese tenslotte wordt verdedigd door Lijphart (1968), die overigens geen aparte these voor het katholicisme opstelt. Deze meer politico-logische these geeft een verklaring voor het gegeven dat een door verzuilde subculturen sterk verdeelde samenleving toch niet uit elkaar valt. Dat komt volgens hem doordat de elites van de zuilen met elkaar overleggen om de tegenstellingen te overbruggen en de maatschappelijke tegenstellingen af te zwakken. Op deze manier worden ook de belangen van de minderheden gewogen en in het besluitvormingsproces meegenomen. Typisch voor pacificatie is ook de decentralisatie van de besluitvorming, waardoor niet alle conflicten in alle hevigheid terugkomen op het nationale politieke niveau maar worden overgelaten aan het maatschappelijk overleg of zelfs aan de organisaties in de zuilen worden gedelegeerd. Van Zanden en Van Riel vinden deze these het beste passen bij hun beschrijving van de economische geschiedenis en de oplossing van de sociale kwestie, omdat hiermee verklaard wordt hoe in de, wat zij noemen, 'neocorporatieve staat', de door hen gesignaleerde tegenstellingen werden overbrugd en waarom die staat in de economische verhoudingen ging ingrijpen.

Discussie verzuilingsbegrip

Enige tijd geleden is er kritiek gekomen op het begrip 'verzuiling', en wel door de historicus Van Dam (2011, 9-22). Deze term, zo zijn stelling, laat te weinig ruimte voor de historische nuances en spanningen in de zuil en van de zuil met de samenleving. Het begrip is gebruikt, zo laat hij zien, om Nederland af te zonderen van het buitenland (de verzuiling wordt dan gezien als iets typisch Nederlands), en het heden van het verleden (zo ging het vroeger, maar zo gaat het nu niet meer). De krachtige beeldspraak van een 'zuil' suggereert verder

dat Nederland in de periode van de verzuiling een statische samenleving was, terwijl er ook in die periode een constante maatschappelijke verandering was. Hij zoekt naar een begrip dat ruimer is en daardoor minder rigide onderscheidingen aanbrengt tussen Nederland en andere landen, en tussen heden en verleden. Hij kiest dan voor de omschrijving 'zware gemeenschappen' (versus 'lichte gemeenschappen'). Zware gemeenschappen zijn gemeenschappen met sterke sociale verplichtingen (normen en waarden) en kennen een sterke integratie door exclusieve organisaties. Als de geschiedenis bekeken wordt vanuit de schaal zware-lichte gemeenschappen kan er veel beter zicht komen op processen van verzuiling en ontzuiling, op de interne spanningen in dat proces, op de manier van organiseren, de rol van levensbeschouwelijke actoren daarin, de relatie met de politiek, en kan er beter gekeken worden naar gemeenschappen die maar moeilijk als een zuil kunnen worden gezien, zoals de liberalen en socialisten.

Het enigszins polemisch getoonzette boek van Van Dam geeft een wat eenzijdig beeld van de literatuur over verzuiling. Zo is er wel degelijk aandacht voor structuren van verzuiling in andere landen, bijvoorbeeld bij Righart (1986) en Hellemans (1990). Ook is er in onderzoek aandacht geweest voor de spanningen in de zuil, bijvoorbeeld in het werk van Luykx (2000). Verder dreigt de hele discussie in een soort semantische loopgraaf te eindigen: is de definitie van 'zware gemeenschap' niet hetzelfde als een omschrijving van wat sociologen 'zuil' noemen? Aan de andere kant heeft hij ook een aantal terechte kritiekpunten. Zo klopt zijn bezwaar dat 'zuil' een historiserend begrip is dat in de toenmalige tijd niet gebruikt werd. Ook klopt het dat door dit begrip de wisselwerking tussen de levensbeschouwelijke (politieke en ideologische) groepen nauwelijks in beeld komt; in de geschiedschrijving is vaak alleen aandacht voor de eigen organisaties. Verder is het waar dat er steeds moeite gedaan moest worden door de elites om de verschillende deelgroepen binnen de zuil te houden, soms ook om individuen binnen de organisatorische netwerken te houden. In die zin is er een constant proces van ontzuiling dat door constante processen van verzuiling moest worden tegengegaan. Ook laat de hierboven geschetste discussie over de sociale kwestie zien dat 'verzuiling' een langzaam groeiend antwoord was op de maatschappelijke vragen in constante onderhandeling met de staat. Om deze punten op te vangen kan het begrip 'zware gemeenschappen' worden ingezet, maar de vraag is of door een genuanceerder gebruik van het woord 'zuil' niet hetzelfde resultaat bereikt kan worden.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de verschillende verklaringen enigszins in elkaar overlopen en niet altijd even goed te operationaliseren of van elkaar te onderscheiden zijn. Voor de vraagstelling van dit artikel wordt het volgende vastgehouden. Als in het empirisch materiaal de intenties en activiteiten gericht zijn op afzondering van de samenleving en exclusieve organisaties, dan moet de protectiethese geaccepteerd worden. Als intenties en activiteiten gericht zijn op het streven om als volwaardige burgers, met eigenheid, erkend te worden, ondersteunt het materiaal de emancipatiethese. Als intenties en activiteiten gericht zijn op het oplossen van maatschappelijke problemen, en die moderne oplossingen ingezet worden ter mobilisatie en bredere participatie, dan is de moderniseringstheorie een goede verklaring. Tenslotte: als intenties en activiteiten worden gebruikt om sociale spanningen en maatschappelijke tegenstellingen in overleg met anderen te overbruggen spreekt het materiaal voor de pacificatiethese. Dit artikel blijft verder het woord 'zuil' gebruiken, omdat dit in de sociale wetenschappen een gebruikelijke term is. Wel zal bij de studie van de sociale voormannen van Berne ook aandacht gegeven moeten worden aan de discontinuïteiten en spanningen in hun optreden in relatie tot andere organisaties en initiatieven, met name die in het katholieke netwerk (vergelijk Duffhues 1992, 193-197).

Sociale actie

Kerkelijke politiek

De activiteiten van de sociale voormannen van Berne kunnen niet los worden gezien van de uitgangspunten die ten grondslag lagen aan de uitbouw van het katholieke netwerk zoals die door bijvoorbeeld bisschoppen, maar ook door andere sociale activisten werden verkondigd, uitgedragen en vormgegeven in concrete sociale initiatieven. Die uitgangspunten werden bepaald door de pauselijke zendbrief *Rerum novarum* – 'over de nieuwe dingen' (1891). In deze verklaring uitte Paus Leo XIII zich over de sociale problemen van zijn tijd. Een van de uitspraken die hij daarin deed, was dat de arbeiders het natuurlijke recht hadden zich te verenigen. Maar omdat hij er niet erg specifiek over was, werden in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw enkele felle, principiële debatten gevoerd over het omzetten van de richtlijnen uit *Rerum novarum* in de Nederlandse context. Deze debatten en de uitkomsten ervan hadden ook gevolgen voor de sociale acties, voor de inzet om de problemen op te lossen die de sociale kwestie oproep, van de ordes en congregaties, waaronder die van de witheren van Berne. De discussies gingen over de juiste

organisatie van de arbeiders in het licht van de nagestreefde sociale orde, en de rol en betekenis van de kerk daarin. De richtingen 'Leiden' en 'Limburg' (met Utrecht) stonden bijna onverzoenbaar tegenover elkaar, en de bisschoppen moesten daarin beslissingen nemen (Sengers 2016, 106-120).

De eerste discussie was of standsorganisaties of vakorganisaties het beste waren voor de organisatie van de arbeiders. Limburg en Utrecht pleitten voor vakorganisaties: arbeiders in een bepaald beroep moesten zich aansluiten voor zaken betreffende het beroep. Daarnaast zouden er standsorganisaties zijn waar meer godsdienstige, culturele, zedelijke aspecten betreffende het leven en werk van de arbeider behartigd werden. Leiden pleitte voor standsorganisaties, die zij overigens zagen als een vereniging van diverse vakorganisaties. Omdat de economie volgens de Leidenaren ook een zedelijk aspect had, maakten zij geen onderscheid tussen stand en vak, maar de Limburgers meenden dat bepaald moest worden wat de verhouding was tussen de twee. Zij vonden dat de standsorganisaties boven de vakorganisaties stonden en dus diocesaan georganiseerd moesten worden, wat de Leidenaren wederom een beperking vonden voor de ontwikkeling van de vakbeweging tot een nationale beweging. Omdat de Limburgers vak en stand gescheiden hielden, waren ze voorstander van interconfessionele vakbewegingen en confessionele standsorganisaties. Omdat in Leiden stand en vak door elkaar liepen, pleitten zij voor zuiver katholieke organisaties. Ook pleitten de Leidenaren voor priesters als geestelijk adviseur bij de vakbeweging, terwijl de Limburgers die alleen bij de standsorganisatie wilden hebben.

In deze meningsverschillen neigden de bisschoppen naar diocesane en confessioneel-katholieke organisaties. In 1906-1907 verboden ze katholieken lid te blijven van de interconfessionele vakbond *Unitas* in Twente. In 1916 besloten ze een onderscheid te maken tussen stands- en vakorganisatie, de standsorganisatie boven de vakorganisatie te plaatsen, en ook dat mensen in de vakorganisatie verplicht lid moesten zijn van een standsorganisatie. Alle organisaties kregen een geestelijk adviseur. Deze structuur zou vier decennia lang bepalend zijn voor de katholieke sociale beweging in Nederland. Voor de beschrijving van de activiteiten van de vier sociale werkers van Berne betekent dit debat over stands- en vakorganisaties dat gekeken wordt naar wat de motieven waren voor de oprichting van de sociale organisaties, welke keuzes in het debat confessioneel-interconfessioneel gemaakt werden, welke keuzes in het debat stand-vak gemaakt werden, en welke rol de sociale werkers innamen in de organisaties waarbij ze betrokken waren.

Boeren

Godefridus van den Elsen (of Elzen zoals op zijn doopbewijs staat) werd geboren als zoon van een boer in Gemert op 13 april 1853. Hij bezocht de Latijnse school in Gemert, een overblijfsel uit de tijd dat de Duitse Orde deze heerlijkheid bestuurde (tot 1794). Op 10 november 1869 trad hij in in de abdij van Berne en ontving de kloosternaam Gerlacus. In de abdij werd hij gevormd in de filosofie en theologie en werd priester gewijd op 24 juni 1876. Van 1878 tot 1880 was Van den Elsen kapelaan in de parochie Berlicum, een dorp in de buurt van de abdij. Daarna keerde hij terug naar de abdij en doceerde aan de interne opleiding bijbelstudie en kerkgeschiedenis, en in dat laatste zou hij zich aanvankelijk bekwamen. Hij schreef over de geschiedenis van de Norbertijnen en van de abdij van Berne, en over de geschiedenis van Brabant. Hij schreef ook gedichten en theaterstukken, en werd gevraagd als lid van de Maatschappij der Letterkunde. In 1886 richtte hij het Norbertusgymnasium op in de gebouwen van de abdij, en was de rector tot 1902. Maar zijn levensopdracht was gewijd aan de boerenkwestie. Hij kreeg een hersenbloeding in 1920 en gaf daarna de meeste van zijn functies op. Hij overleed op 20 april 1925 (ABH 1001).

Het was juist de combinatie geschiedenis en literatuur die hem de ogen opende voor de problemen van de boeren. Toen Van den Elsen in 1892 de tweede uitgave redigeerde van zijn populaire preken die hij in Berlicum had gehouden, werd hij zich ervan bewust dat de positie van de boeren sinds de eerste uitgave achteruit was gegaan. Andere artikelen die hij daarover las, bevestigden zijn beeld. Ook *Rerum novarum* – hoewel de boeren hier niet expliciet in genoemd werden – had invloed op zijn denken omdat er werd gesproken over armoede en sociale harmonie. Het was hem, en hem niet alleen, duidelijk dat een boerenorganisatie nodig was, maar wie nam het voortouw? Van den Elsen schreef in 1896 verschillende artikeltjes over deze kwestie, maar de eerste christelijke boerenbond (Nederlandse Christelijke Boerenbond NBB) werd in Arnhem zonder hem opgericht in januari van dat jaar. Van den Elsen was wel aanwezig bij de oprichting van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) in Den Bosch in augustus 1896. In deze interconfessionele organisatie kreeg hij al spoedig een invloedrijke positie, namelijk hoofdredacteur van het weekblad van deze vereniging. Ook was hij secretaris van de NBB tussen 1902 en 1917. Van den Elsen was iemand om rekening mee te houden en wie dat niet deed kreeg negatieve commentaren in het weekblad (Hollenberg 1956, 29-31, 56-66, 72-79).

Een belangrijke vraag was of de boerenorganisaties confessioneel of interconfessioneel moesten zijn. Zowel de NBB als de NCB waren interconfessioneel

van opzet naar het voorbeeld van de Duitse boerenbonden. Weliswaar werden beide organisaties gedomineerd door katholieken, maar de leiders deden hun best om het interconfessionele beleid te bewaren. Van den Elsen pakte het pragmatisch aan: in Brabant zijn de meeste boeren katholiek en zo lang de organisatie was gebaseerd op *Rerum novarum* zouden de paar protestantse boeren die lid waren deze 'informele identiteit' niet schaden. Het interconfessionele karakter was de reden waarom Van den Elsen aanvankelijk de positie als geestelijk adviseur van de NCB weigerde, want dit was een typisch katholieke functie. Maar toen de leden hem unaniem kozen en de bisschop hem succes wenste moest hij het adviseurschap wel accepteren in 1897. In de eerste jaren van de twintigste eeuw was deze interconfessionele opzet, door het beleid van de bisschoppen, steeds moeilijker vol te houden. Van den Elsen verdedigde altijd de organisatie van alle boeren om hun gezamenlijke problemen te bepleiten en op te lossen, maar moest uiteindelijk toegeven. Een oplossing in de kwestie ontstond toen, na 1913, de eerste protestante boerenorganisaties werden opgericht. De protestantse boeren konden nu lid worden van hun eigen verenigingen, en de NCB kon worden omgevormd tot een exclusief katholieke organisatie. Na de dood van Van den Elsen zou dat ook inderdaad gebeuren (Hollenberg 1956, 69-71, 205-212).

Van den Elsen promootte zijn organisatie en haar ontwikkeling waar hij maar kon. Geestelijken die het gedachtegoed van de NCB uitdroegen in cursussen, opgeschreven door Van den Elsen, ontvingen subsidies van de NCB. Hij zocht meerdere keren de confrontatie met de door de overheid gecontroleerde Provinciale Maatschappij van Landbouw, die volgens hem de belangen van de grote boeren en de protestantse elites bevorderden. Van den Elsen was van mening dat zijn NCB de enige vertegenwoordiger van de boeren was en daarom provinciale subsidies moest ontvangen. Hij was ervan overtuigd dat alleen samenwerking van alle boeren hun positie kon verbeteren. Met deze gedachte richtte hij een veelvoud aan coöperatieve organisaties op, waarvan de coöperatieve Boerenleenbank de bekendste is. Het grootste probleem voor de boeren was immers het gebrek aan financiële middelen, nodig om gebouwen te verbeteren, machines aan te schaffen, hun gronden uit te breiden en nieuwe technieken toe te passen zodat ze de productie konden verbeteren. Van den Elsen nam het idee van F.W. Raiffeisen over, die in Duitsland experimenteerde met lokale coöperatieve banken die door vrijwilligers uit de boerengemeenschap geleid werden. De banken zouden, volgens Raiffeisen en Van den Elsen, de lokale gemeenschap in één grote christelijke familie omvormen doordat de boeren naar elkaar omkeken en elkaar zouden helpen hun sociale, religieuze en professionele bestaan te verbeteren. Spoedig na het

begin in 1897 verspreidden de banken zich in Zuid-Nederland en ook in het noorden – dankzij de persoonlijke inspanningen van de Boerenpater. Het netwerk van de NCB breidde zich daarna uit met een flink aantal andere coöperatieve organisaties voor haar leden, zoals een hypotheekbank, verzekeringen voor vee en tegen vuur en storm, zuivelcoöperaties et cetera (Rommes 2014).

Middenstand

Johannes Petrus Nouwens werd op 2 januari 1875 in Klundert geboren. Zijn vader was koperslager en overleed in 1877. Zijn moeder deed daarop de zaak van de hand en opende een café in het familiehuis. De voogd van Johannes stuurde hem eerst naar het Jezuiëteninternaat in Turnhout. Maar de alumni van deze school werden missionaris, en dat was mogelijk problematisch voor weduwe Nouwens. Daarop werd hij naar het Norbertusgymnasium in Heeswijk gestuurd om zijn school af te maken. Hij was een van de beste van zijn jaargang en trad in in de abdij in 1893, en ontving de naam Josephus. In 1897 werd hij naar Rome gestuurd voor verdere studies, werd in 1899 priester gewijd en promoveerde aan de Gregoriana in 1901. Nadat hij terug was in de abdij doceerde hij filosofie aan de opleiding. Nouwens wordt herinnerd als de oprichter van de katholieke middenstandsbeweging, waar hij veel van zijn intellectuele en fysieke krachten aan wijdde. Hij klaagde vaak over zijn zwakke gezondheid, maar desondanks werd hij in 1910 benoemd als contactpersoon van de orde in Rome. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij in ballingschap in Zwitserland, waar hij in (zuster)klooster Sion woonde. Maar terug in Rome werd hij op onduidelijke gronden beschuldigd van contacten met de Bolsjewistische regering en werd, nadat hij de aanwijzingen van zijn oversten weigerde op te volgen, uit het priesterambt en de orde gezet in 1922. Met zijn vriendin Marie-Anne van Hoytema vestigde hij zich in Merano waar hij op 20 januari 1968 stierf (ABH 1201-1204; Poels & Sengers 2018).

Rond 1900 zorgden veranderingen in de economie voor een modern productiesysteem en werden nieuwe verkoopkanalen geopend (warenhuizen), wat de positie van de middenstanders aantastte. Nouwens had vanwege zijn afkomst affiniteit met deze groep en bediscussieerde de problemen met zijn leermeesters in Rome – in het licht van *Rerum novarum*. Terug in Heeswijk bestudeerde Nouwens de eerste initiatieven ten behoeve van het middenstandsprobleem, evenals de verslagen van de eerste internationale organisaties, en hij begon zelf het een en ander te publiceren. Omdat de middenstanders werden uitgesloten van de boerencoöperaties, stimuleerde Van den Elsen Nouwens om zelf een beweging op te richten. Op 9 december 1901 werd er op de abdij een informele ontmoeting georganiseerd. Op 24 december ging

Nouwens op bezoek bij de bisschop van Den Bosch die hem aanmoedigde in zijn bisdom te beginnen – ‘Begin met moed onder Gods zegen’, zei hij. Op 8 januari 1902 was er een eerste vergadering over de statuten van de nieuwe organisatie, en op 6 februari kon de Hanze worden opgericht. Nouwens werd geestelijk adviseur. In oktober van hetzelfde jaar startte de *Hanzebode*, waarvan Nouwens de hoofdredacteur werd (Van den Eerenbeemt 1964).

Aanvankelijk waren de provinciale Hanzeverenigingen lid in de neutrale Middenstandsbond. Maar voor Nouwens was de katholieke identiteit van de Hanze belangrijk. Geïnspireerd door *Rerum novarum* (dat ook voor de middenstand geen aandacht had) beschreef hij de middenstand als de verbindende laag tussen arbeiders en werkgevers, wat belangrijk was voor de stabiliteit van kerk en samenleving. Hij argumenteerde met het pauselijk schrijven dat de middenstanders zich moesten verenigen: organisatie is een natuurlijk proces dat noodzakelijk is om de belangen van de groep te behartigen. Hij verdedigde de rol van de priester als geestelijk adviseur; deze functie was voor hem de uitdrukking van de zorg van de priester voor het volk van God. Zolang de middenstandsbond neutraal bleef kon de Hanze lid blijven. Maar onder Nouwens’ opvolger, Van Beurden, besprak de Bond een politieke kwestie die gevoelig lag in de katholieke Kamerfractie. Omdat dit een breuk met de neutraliteit betekende was dat aanleiding voor de katholieken om hun eigen, nationale Hanzeorganisatie te beginnen in december 1915 (Van den Dungen 1937, 15-22, 33-41).

Net als bij de boeren werden coöperaties gezien als de oplossing voor de problemen van de middenstand. Nouwens begon slechts één coöperatie, de Hanzebank. Door verschillende oorzaken, waaronder ouderwetse manieren van klantenbinding (kopen op de pof), hadden middenstanders niet genoeg geld om in hun zaak te investeren. En omdat de meeste grote banken gevestigd waren in Holland en investeerden in de nieuwe, grootschalige productiebedrijven, waren de middenstanders en zeker die in de provincie in het nadeel. Nouwens kopieerde het initiatief van Van den Elsen en startte een coöperatieve bank volgens het model van Schulze en Delitzsch, dat meer geschikt was voor de behoeften van middenstanders. Na ampele discussie startte de bank in 1904 met het doel krediet te verstrekken aan leden van de Hanzeorganisatie, concreet aan katholieke middenstanders. Die waren echter sceptisch over de nieuwe bank en Nouwens schreef een brochure waarin hij zijn stichting aanpreef, daarna werden de lidmaatschapseisen (alleen leden konden lenen), verlaagd – zo konden bijvoorbeeld protestantse middenstanders ook lid worden en er hoefde minder geld ingelegd te worden. In de jaren 1910 raakte de bank onder de middenstanders geaccepteerd, maar door

mismanagement, het verwaarlozen van de statuten en de bankencrisis na de Eerste Wereldoorlog ging de bank failliet in 1923 (Van den Eerenbeemt 1967).

Na het vertrek van Nouwens trad Josephus Stephanus van Beurden in diens rol in de katholieke middenstand. Van Beurden werd op 26 december 1878 in Kaatsheuvel geboren. Zijn vader was schoenmaker. Omdat Jos naar de Norbertijnse missiegebieden in Zuid Amerika wilde, ging hij naar het Norbertusgymnasium in Heeswijk. In 1898 trad hij in bij de Norbertijnen en ontving de kloosternaam Julius. De abt herkende de talenten van de novice en stuurde hem naar de Gregoriana in Rome voor verdere studies. Daar kwam hij onder de indruk van de neothomistische filosofie en hij promoveerde als filosoof 1904. In hetzelfde jaar werd hij tot priester gewijd in Den Bosch. Terug in de abdij werd hij docent filosofie en kerkrecht aan de abdij-interne opleiding, maar hij zou geen filosoof worden. Nadat Nouwens in 1910 naar Rome werd geroepen, werd Van Beurden aangesteld als zijn opvolger in de katholieke middenstandsbeweging. De initiatieven die Nouwens was begonnen, zette hij voort en bouwde ze uit. Ten eerste promoveerde en organiseerde hij de ondernemerscursussen. Dit legde de basis voor wat nu de grootste katholieke onderwijskoepel in Brabant is (Ons Middelbaar Onderwijs (OMO) en in een latere fase voor wat nu de Universiteit Tilburg is, die begon als katholieke handelshogeschool. Ten tweede werd Van Beurden een belangrijk adviseur voor vragen betreffende de middenstand: in de katholieke-sociale beweging, als redacteur van vakbladen, en als lid van staatscommissies en adviesraden. Ook begon hij de vereniging van jonge middenstanders. Hij stierf op 16 september 1945 (Van Stratum 2007, 202-203).

Omdat Van Beurden zijn archief heeft verbrand kunnen we zijn activiteiten moeilijk traceren, maar zijn beginselprogramma voor de middenstand verdient in het kader van de vraagstelling de aandacht. Na de hierboven beschreven breuk van de katholieke middenstanders met de neutrale middenstandsbond, schreef Van Beurden het principieel-katholieke beginselprogramma. In dit programma maakte hij een onderscheid tussen een religieus-zedelijk en sociaal-economisch programma voor de middenstand. Het religieus-zedelijke programma was voor hem het belangrijkste, omdat de oorzaak van de sociale kwestie voor hem lag in de ontkenning van en aanval op de zedelijke principes van economie, staat en maatschappij. Daarom, zo meende hij, moeten de kerkleiders de sociale actie van katholieken leiding geven en de katholieke principes in het economisch leven ontwikkelen en realiseren. Samenwerking met niet-katholieken achtte Van Beurden mogelijk, maar exclusief-katholieke organisaties vond hij beter, zodat de liberale gedachten die ook onder katholieke middenstanders populair waren, aangepakt

konden worden. Het sociaal-economisch programma moest de liberale visie op de economie aanvullen, een visie die had geleid tot een maatschappelijke tweedeling waartussen de middenstanders ingeklemd raakten. Dat was (en overigens is) niet het katholieke beeld van een samenleving: daarin is een samenleving een vereniging van personen met het doel de natuurlijke rechten van elk persoon te beschermen en individuele tekortkomingen aan te vullen, dus gericht op samenwerking en wederzijdse hulp. Het economisch leven moest volgens Van Beurden dienstbaar zijn aan dit algemene doel (Van Beurden 1933).

Werkgevers

Lambertus Henricus van Aken werd geboren op 7 september 1876 in een boerenfamilie in Terheijden. Hij was de derde zoon van een gezin van negen kinderen, van wie enkele anderen ook priester of non werden. De familie pachtte de boerderij maar arm waren ze niet want ze waren opgenomen in het belastingregister. Lambertus bezocht het Norbertusgymnasium vanaf 1889 en trad in in 1894, waarbij hij de naam Pius ontving. Hij werd tot redacteur benoemd van de nieuwsbrief van de broederschap die verbonden was aan de abdij. Op 9 juni 1900 werd hij in de kathedraal van Den Bosch tot priester gewijd. Daarna werd hij leraar op het gymnasium en later op het seminarie van de abdij, waar hij sociologie doceerde. De twee decennia daarna werd hij de leider van de katholieke werkgevers, maar in 1923 keerde hij terug naar de abdij. Daar werd hij directeur van de broederschap en organisator van de missie-activiteiten van de abdij in Duitsland en India. In 1926 werd hij parochiepriester in Vlijmen. Op de achtergrond bleef hij betrokken bij de sociale actie, maar hij werd ziek in januari 1938. Op 22 februari 1938 stierf hij in Den Bosch (Verhulst-Bots 1979, 11-15).

Van Aken kwam in de sociale actie door zijn betrokkenheid bij de katholieke matigheidsbeweging en door enkele lezingen en artikelen die hij publiceerde over sociale vraagstukken in de periode 1902-1905. In 1906 ging Van den Elsen voor vakantie naar Amerika, hij moest uitrusten van zijn vele werk, en Van Aken verving hem in de boerenorganisaties. In 1907 was er een arbeidsconflict in de Brabantse sigarenindustrie. Grote aantallen arbeiders werden ontslagen, waarop de geestelijkheid zich solidair verklaarde met hen. Helemaal te reconstrueren is het niet, maar het is aan te nemen dat de sigarenwerkgevers inzagen dat ze de strijd niet konden winnen en dat ze daarom Van Aken vroegen hen te helpen. Hij werd hoofdredacteur van hun verenigingsblad, wat hij later veranderde in een algemeen werkgeversblad. Van Aken was van mening dat de sociale kwestie alleen opgelost kon worden

als ook de werkgevers hun verantwoordelijkheid namen, en hij informeerde ze in zijn blad over sociale vraagstukken. Na enige tijd raakte Van Aken ook betrokken bij andere werkgeversorganisaties. Zo werd hij geestelijk adviseur van de katholieke boekdrukkers en van de mandenmakers. De tijd was rijp om een katholieke werkgeversorganisatie op te richten, maar de werkgevers zelf twijfelden. Van Aken werd naar Rome gestuurd om de mening van de Paus te horen, maar die was ziek en daarom gaf hij Van Aken een schriftelijke zegen over zijn werk. Door de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog nog wat vertraagd, werd de katholieke werkgeversorganisatie uiteindelijk opgericht op 2 september 1915 (Linssen 1978, 50-58).

De katholieke identiteit van de werkgeversorganisatie was niet vanzelfsprekend. De werkgevers hingen erg aan hun zakelijke contacten onafhankelijk van godsdienst of levensbeschouwing, en ze profiteerden van het liberale beleid bij de overheid en in hun eigen bedrijf. In 1913 bepaalden de bisschoppen dat de katholieke werkgevers in standsorganisaties verenigd moesten zijn. Daardoor werden de zedelijke en geestelijke aspecten van hun vereniging benadrukt, en werden de wereldse en vakmatige aspecten (hoe het bedrijf te leiden?) buiten de controle van de kerk en de geestelijk adviseur gehouden. Ook konden ze door deze beslissing lid blijven van de neutrale vakorganisaties en werden ze niet gedwongen de katholieke arbeiders als gelijke gesprekspartners te erkennen. Voor Van Aken was de katholieke basis van het lidmaatschap echter essentieel. De sociale kwestie ging voor hem niet alleen over wereldse vraagstukken, maar ook over de redding van de samenleving. Daarom hebben de kerkelijke autoriteiten, aldus Van Aken, het recht en de plicht om de sociale actie te leiden, Als de bisschoppen vragen dat katholieken zich verenigen in katholieke organisaties, dan moeten de gelovigen daarnaar luisteren. De katholieke werkgevers blijven achter in deze maatschappelijke strijd, zo argumenteerde hij verder, waardoor ze aan invloed verliezen in kerk en samenleving. Het is in hun eigenbelang dat ze zich organiseren en zo bijdragen aan de maatschappelijke vrede op de basis van katholieke principes. Van Aken werd door de aartsbisschop echter niet als geestelijk adviseur aangesteld, waarna hij per acclamatie als erevoorzitter werd benoemd (ABH 1101 en 1103).

Van Aken werd directeur en secretaris van menig katholieke sociale organisatie. Hij werd voorzitter van de katholieke landbouwwraad in 1920 en voorzitter van de katholieke pachtraad in 1921. Hij was ook de oprichter van de jonge katholieke werkgeversorganisatie, waarmee hij nieuwe generaties van werkgevers probeerde te interesseren voor de sociale actie. Maar zijn hoogtepunt, hoewel zeker niet zijn makkelijkste periode, was het voorzitterschap

van de Katholiek Sociale Actie (KSA) na de reorganisatie daarvan in 1920. Daardoor werden de landelijke bureaus van de verschillende sociale organisaties gecombineerd in één centraal bureau zodat hun acties beter op elkaar konden worden afgestemd. En om de KSA een financieel goede basis te geven moesten die bureaus eraan bijdragen. Maar Van Aken kon de traditie van onderling wantrouwen, concurrentie en ruzie in de katholieke sociale beweging niet veranderen en in 1926 werd de KSA opgeheven. Er waren daarna nog enkele andere pogingen om de verschillende katholieke sociale organisaties bij elkaar te brengen, met name de werkgevers, de middenstanders, boeren en arbeiders, maar Van Aken had zich ondertussen als parochiepriester teruggetrokken en was daar niet meer bij betrokken (Verhulst-Bots 1979, 108-112).

Motieven en verklaringen

De sociale paters van Berne deden volop mee aan de uitbouw van het katholieke subculturele milieu. Hun grootste bijdrage ligt op het terrein van de organisaties in het economisch domein. Ze stichtten en leidden sociale organisaties en verenigingen op katholieke grondslag. Ze deden moeite om katholieken lid te maken van deze organisaties en ze los te weken uit neutrale of interconfessionele organisaties. De paters van Berne zorgden voor de politieke vertaling van de behoeftes van de achterban naar andere domeinen van de katholieke sociale beweging en zorgden, alleen al door hun status als geestelijke, voor de legitimatie van deze organisaties in eigen kring en daarbuiten. Hierdoor droegen ze zonder meer bij aan wat de verzuiling is gaan heten. Maar hoe deden ze dat en hadden ze daarin een eigen rol? In deze conclusie wordt eerst gekeken naar wat de motieven waren voor de oprichting van de sociale organisaties, welke keuzes de paters maakten in het debat confessioneel-interconfessioneel, welke keuzes ze maakten in het debat stand-vak, en welke rol ze innamen in de organisaties waarbij ze betrokken waren. Aan de hand hiervan kan een antwoord gegeven worden op de hoofdvraag, welke van de vier verzuilingstheses van toepassing is op hun activiteiten. Ook zal kort worden ingegaan op de kritiek van Van Dam.

Het motief voor de sociale actie was bij middenstanders en boeren zonder meer het verbeteren van de situatie van deze doelgroepen, en in overstijgende zin bij alle vier de activisten het voorkomen van sociale spanningen, in het bijzonder de klassenstrijd. Van den Elsen, Nouwens en Van Beurden

waren persoonlijk betrokken bij de middenstand en boeren en kenden de problemen van nabij. Bij Van Aken is het besef dat ook de werkgevers bij de kwestie betrokken moesten worden om tot een goede oplossing ervan te komen. Organisatie was daarvoor nodig, zodat alle partijen (de organisatie van de arbeiders was al ver voortgeschreden) op gelijke voet konden spreken. De vraag in katholieke kring was welke vorm van organisatie het beste was. Hier liepen de belangen van de kerkelijke hiërarchie en van de doelgroepen uiteen, met de sociale activisten er tussenin. Opvallend is dat aanvankelijk de interconfessionele en zelfs neutrale samenwerking werd getolereerd of als strategisch belangrijk werd gezien. Naar het voorbeeld van Duitsland werden de boerenbonden interconfessioneel opgezet, Van den Elsen dacht zo de sterkste vuist te kunnen maken. Ook de middenstandsbonden waren aanvankelijk bij de neutrale bonden aangesloten. Rond de jaren 1910 begon het kerkelijk beleid op dit punt echter strikter te worden. Van Beurden schreef daarop een principiële programma voor de katholieke middenstand. En Van Aken, die later begon, moest wel principiële zijn, waarbij hij de katholieke identiteit ook gebruikte om de werkgevers tot een meer sociaal beleid aan te zetten.

In de kwestie stand en vak volgden de sociale activisten de Leidse richting: breed opgezette vakorganisaties die als stand benoemd werden. De sociale activisten waren duidelijk voorstanders van de standsorganisaties: vanuit hun – hier niet behandelde – publicaties blijkt dat ze het economisch handelen als zedelijk en moreel handelen zagen, waar ze als vertegenwoordigers van de kerk iets over te zeggen meenden te hebben. Ook hier dwong het kerkelijk beleid, dat duidelijk onderscheid tussen de beide wilde, tot aanpassingen. Maar dat gebeurde bij de sociale organisaties die door Berne geleid werden niet vanzelf. Bij de boeren verhinderde Van den Elsen de splitsing tussen stand en vak, die pas na zijn dood effectief werd; Van Beurden bood in zijn *Program* er de ruimte voor; de werkgevers wisten principiële vakorganisaties naast hun standsorganisatie lang te boycotten. De splitsing tussen stands- en vakorganisatie leidde tot een exponentiële groei van het aantal organisaties, en een meer complexe verhouding in de zuil, wat door coördinatieproblemen tot verzwakking en verval leidde. In de organisaties waren de sociale activisten invloedrijk als geestelijk adviseur en als redacteur. Daardoor bepaalden ze zowel naar binnen als buiten het beleid, hoewel ze geen echte bestuursfunctie hadden. Kortom: de sociale activisten volgden het kerkelijk beleid, maar zonder slag of stoot ging het allemaal niet.

Welke van de vier verzuilingsstrategieën verklaart de casus Berne? De emancipatiethese is voor de beginfase de belangrijkste verklaring. Het doel van

de actie was het emanciperen van de doelgroep door sociale organisatie en politieke actie. Dat de emancipatiethese doelt op het emanciperen van *religieuze* minderheden wordt in deze casus niet herkend. Het zwaartepunt van de organisatie van katholieke middenstanders en boeren lag op de sociale positie, niet op de religieuze identiteit. Wel was men overtuigd van de waarde van de katholieke concepten, en die spraken vooral katholieken aan, maar voor het grotere (klassen)belang was men bereid compromissen te sluiten. De emancipatie van katholieke middenstanders en boeren was onderdeel van een grotere, klassenbepaalde emancipatie. Dat was in een latere fase, en zeker bij de werkgevers, anders. Eenmaal principieel, geeft de protectiethese een belangrijke verklaring. Regelmatig komt in de casus naar voren dat principiële organisatie van belang is om de uitgangspunten, methodes en doelen zuiver te houden – ook van protestantse visies. Alleen op deze manier, en door samenwerking van alle katholieke organisaties, kon de samenleving in christelijk-katholieke zin veranderd worden – wat na verloop van tijd het grotere doel van de katholieke-sociale beweging werd.

Voor de dagelijkse praktijk en het mobiliseren in de zuil kan de moderniseringsthese een goede verklaring bieden. De sociale acties werden duidelijk opgezet met het doel in de sociale kwestie iets te veranderen, zowel voor de doelgroep als voor de samenleving. Dat leidde tot een groot aantal coöperaties, ledenvoordelen, jeugdorganisaties, vormingsactiviteiten die allemaal met elkaar verbonden waren en waarvan lidmaatschap van het een voorwaarde was om deel te nemen aan het ander. Deze toen uitermate moderne activiteiten gaven de zuil niet slechts een restauratief karakter, maar een toekomstwijzende aantrekkingskracht. De pacificatiethese is in haar oorspronkelijke vorm een minder plausibele verklaring. Het gaat er hierbij om dat de zuilorganisaties door overleg met andere levensbeschouwingen de sociale vrede in een pluriform land weten te handhaven. Die andere levensbeschouwingen komen bij de sociale voormannen echter nauwelijks voor. Waar zij wel bezorgd over zijn, is over de pacificatie in eigen kring tussen de sociale partners. Wat in de samenleving nog niet kon worden bereikt, werd gepoogd in eigen kring te realiseren: sociaal overleg. Dit leidde tot een parallelle economische structuur die vooruit moest lopen op de hervorming van de samenleving. Dit overleg, waarvoor Van Aken de opdracht kreeg, liep echter niet goed en werd na de Tweede Wereldoorlog door de overheid geïnstitutionaliseerd.

Evaluerend zijn alle vier de verklaringen enigszins van toepassing. Het blijkt enerzijds van het historisch bepaalde moment van oprichting af te hangen: organisaties die voor de bisschoppelijke maatregelen van 1906-1916 werden opgericht, zijn eerder emancipatoir, daarna meer protectionistisch te

duiden. Anderzijds blijkt het af te hangen van het perspectief: voor de leden was de modernisering aantrekkelijk, de bestuurders dachten in pacificatietermen. En in alles was het een proces waarbij veel werd gereageerd op de initiatieven uit het buitenland en van concurrerende organisaties (socialisten, protestanten). Ook werd gereageerd op de economische veranderingen en het overheidsbeleid en de consequenties daarvan voor de doelgroepen. In zoverre zijn de kritiekpunten van Van Dam terecht en reëel: de zuil was geen vooropgezet plan. Ook bevestigt de casus Berne dat er veel spanningen tussen de zuilorganisaties waren die voortdurend gelijkmd moesten worden; de zuil was geen monoliet. Desalniettemin ontstond in het interbellum een gesloten subcultureel systeem, op principiële basis, dat alle domeinen van het sociale leven van katholieken probeerde te omvatten, dat na de Tweede Wereldoorlog krampachtig weer werd opgebouwd, totdat het in de jaren zestig uit elkaar viel.

Literatuur

ABH = Archief Abdij van Berne te Heeswijk, gevolgd door archiefnummer.

Beurden, J. van (1933),

Beginsel- en werkprogram van den Ned. R.K. Middenstandsbond, 's-Gravenhage: Nederl. R.K. Middenstandsbond (herziene en volledig omgewerkte uitgave).

Dam, P. van (2011),

Staat van verzuiling: Over een Nederlandse mythe, Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Duffhues, T. (1992),

Een wending naar boeren, middenstanders en arbeiders? De katholieke volksbewegingen in Nederland, in: Lamberts, E., *Een kantelend tijdperk: De wending van de kerk naar het volk in Noord-West-Europa*, Leuven: Leuven University press, 175-197.

Dungen, P.A. van den (1937),

De middenstandsbeweging in Nederland, Tilburg: Henri Bergmans.

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den (1964),

Nouwens en het ontstaan van de katholieke middenstandsbeweging in Nederland, in: Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, A.F. Manning & P.H. Winkelman (red.), *Voor Rogier: Een bundel opstellen van oud-leerlingen de hoogleraar bij zijn afscheid aangeboden*, Hilversum: Paul Brand, 241-261.

- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den (1967),
 Middenstandskrediet en het ontstaan van de Bossche Hanzebank, in: Wieringa, W.J. e.a. (red.), *Bedrijf en samenleving: Economisch historische studies over Nederland in de negentiende en twintigste eeuw*, Alphen aan den Rijn-Brussel: N. Samsom NV, 25-64.
- Hellemans, S. (1990),
Strijd om de moderniteit: Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800, Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Hollenberg, P. (1956),
Gerlacus van den Elsen Ord. Praem.: Emancipator van de Noordbrabantse boerenstand, 's-Hertogenbosch: Zuid-Nederlandsche Drukkerij N.V.
- Laeyendecker, L. (1980),
 Soziologie des Katholizismus in den Niederlanden, in: Gabriel, K. & F.-X. Kaufmann (red.), *Zur Soziologie des Katholizismus* Mainz: Matthias Grünewald, 166-200.
- Lijphart, A. (1968),
The politics of accommodation: Pluralism and democracy in the Netherlands, Berkeley: University of California Press.
- Linszen, G.C.P. (1978),
Werkgeversorganisatie in katholiek patroon: Een schets van ontstaan en uitbouw van de diocesane verenigingen van werkgevers in het zuiden van Nederland 1915-1940, Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Luyckx, P. (2000),
Andere katholieken: Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw, Nijmegen: SUN.
- Meeuwen, J. van (1998),
Lijden aan eenheid: Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929), Hilversum: Verloren.
- Perry, J. (1983),
Roomsche kinine tegen roode koorts: Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920, Amsterdam: Van Genneep.
- Poels, V. & E. Sengers (2018),
 Power play in the Norbertine Order and the Roman Curia: J. Nouwens O.Praem., Cardinal van Rossum, and the modernization of Vatican bureaucracy 1910-1922, in: *Trajecta*, 27 (1), 195-216.
- Righart, H. (1986),
De katholieke zuil in Europa: Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland, Meppel: Boom.
- Rommens, R. (2014),
Voor en door boeren? De opkomst van het coöperatieve in de Nederlandse landbouw vóór de Tweede Wereldoorlog, Hilversum: Verloren.

- Sengers, E. (2016),
Roomsch socioloog – sociale bisschop: Joannes Aengenent als ideoloog en bestuurder van de katholieke sociale beweging 1873-1935, Hilversum: Verloren.
- Sengers, E. & H. Noordegraaf (2013),
 Religion und Wohlfahrtsstaatlichkeit in den Niederlanden: Weltanschauliche Versäulung im Umbrich, in: Gabriel, K., H.-R. Reuter, A. Kurschat & S. Leibold (red.): *Religion und Wohlfahrtsstaatlichkeit in Europa: Konstellationen – Kulturen – Konflikte*, Tübingen: Mohr Siebeck, 247-277.
- Simons, E. & L. Winkeler (1987),
Het verraad der clercken: Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlands katholicisme na 1945, Baarn: Arbor.
- Smits, M. (1996),
Boeren met beleid: Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond 1896-1996, Nijmegen: Valkhof Pers.
- Stratum, J. van (2007),
Berna ut Lucerna: De Abdij van Berne 1857-2007, Heeswijk: Abdij van Berne.
- Thurlings, J.M.G. (1971),
De wankele zuil: Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme, Nijmegen/Amersfoort: Dekker & Van de Vegt/De Horstink.
- Verhulst-Bots, M.J.N. (1979),
Het maatschappelijk denken en handelen van L.H. van Aken O. Praem. 1876-1938, [Tilburg]: Doctoraalscriptie.
- Versluis, W.G. (1948),
Geschiedenis van de emancipatie der katholieken in Nederland van 1795-heden, Utrecht/Nijmegen: Dekker & Van de Vegt.
- Zanden, J.L. van & A. van Riel (2000),
Nederland 1780-1914: Staat, instituties en economische ontwikkeling, Amsterdam: Balans.